

УДК 94 (477-12) «18-19»: 355.433 (430) (045)

**МІСЦЕ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ
У СИСТЕМІ НІМЕЦЬКИХ ПЛАНІВ «DRANG NACH OSTEN»****Олександр Тішин**Запорізький національний університет
Україна, 69600, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 74
e-mail: north-west@ukr.net

Нещодавні суспільно-політичні події зайвий раз підтвердили непересічність геополітичного становища українського півдня у сучасному світовому порядку. Провідну роль у вирішенні проблеми відновлення територіальної цілісності України та припинення збройної агресії Росії на Сході України відіграє Німеччина. Проте на тривалий час в історичну свідомість українського народу Німеччина увійшла в якості агресора. У минулому двічі під час двох світових воєн південно-східні області України ставали об'єктом імперських інтересів з боку Другого та Третього рейху. Особливості природно-географічних та економічних умов Південної України не могли не привертати уваги Німеччини. При цьому постає питання про те, чи доречно говорити про існування окремих планів Німеччини стосовно південно-східних областей України та, якщо так, то чи змінилося їх місце у системі німецьких експансіоністських планів стосовно Східної Європи «Drang nach Osten» і наскільки відрізнялася практика їх реалізації. Спроба знайти відповіді на згадані питання буде зроблена у даній статті.

Окремим аспектам проблеми становища південноукраїнських земель у загарбницьких планах Німеччини присвячені наукові розробки П. Барвінської [1; 2], О. Захарченка [3], О. Романько [4], Г. Турченко [5; 6; 7].

Хронологічні межі дослідження окреслені кінцем XIX ст. – другою половиною XX ст. Саме наприкінці XIX ст., після об'єднання німецьких земель в єдину державу у 1871 р., серед правлячих кіл Німеччини починають поширюватися експансіоністські плани стосовно Східної Європи, зокрема і щодо різних регіонів України, які у дещо «модифікованому» вигляді проіснували до розгрому Третього рейху й отримали загальну назву «Drang nach Osten» («На тиск на Схід»).

Характеризуючи генезу поглядів на місце південно-східних областей України у системі німецьких експансіоністських планів «Drang nach Osten», можливо виділити два основних

періоди у їх сприйнятті німецьким вищим керівництвом. Перший етап охоплює кінець XIX ст. – 1918 р., коли український південний схід розглядався лідерами Кайзеррейху в якості плацдарму для подальшого просування до Кавказу, Персії, Індії. Другий період включає 20-і – першу половину 40-х рр. XX ст., коли в умовах Веймарської республіки спочатку були теоретично розроблені й ідеологічно обґрунтовані основи нацистської зовнішньополітичної доктрини розширення «життєвого простору» на Сході, спроба реалізації якої була згодом здійснена Третім Рейхом у 1939-1945 рр. Згідно згаданої нацистської доктрини південно-східні області України мали бути повністю онімечені та стати джерелом поповнення продовольчо-сировинних ресурсів Великої Німеччини.

***Південно-східна Україна у загарбницьких
планах імперії Гогенцоллернів***

Зважаючи на прагнення рейхсканцлера О. Бісмарка (1871-1890 рр.) унеможливити формування ворожих до новоутвореної Німецької імперії коаліцій, у 70-і рр. XIX ст. зовнішня політика Німецької імперії була спрямована на збереження «...досягнутого, а не на отримання нового, не дивлячись на ріст колоніальної пропаганди в країні» [8]. Однак, «з переходом на початку 1890-х рр. до проведення активної колоніальної політики ставлення німецького керівництва до Росії поступово набувало кардинальних змін – її все більше розглядали як суперника...» [9]. Попри це до 1914 р. у Німеччині «...не існувало планів офіційної урядової політики, що мала б на меті політичну сепарацію України» [10], хоча у 1897 р. при німецькому Міністерстві закордонних справ був створений науково-дослідницький відділ з «українського питання». Значний вплив на формування східної політики німецького уряду мали Пангерманська ліга, яка допускала можливість створення суверенної України, Партія батьківщини, котра розглядала Україну в якості форпосту

проти російської експансії на Захід, та націлена на співпрацю з росіянами група професора Ото Герша [11]. При цьому офіційно зовнішню політику Кайзеррейху під час Першої світової війни формували чотири центри: уряд канцлера та Міністерство закордонних справ, кайзер і його оточення, генштаб і рейхстаг [12].

Слід зауважити, що у цей час «саме геополітичні концепції стали фундаментом ідеології Пангерманської Спілки, яка в свою чергу була організаційною предтечею НСДАП» [13]. Основоположником геополітики став Фрідріх Ратцель (1844-1904 рр.), який у своїй праці «Політична географія» (1897) зробив першу спробу розглянути політику будь-якої країни, виходячи з примату її географічної розташування та запропонував термін «життєвий простір» (Lebensraum) [14]. У 1901 р. Ф. Ратцель запропонував сім головних законів просторового зростання держави: «протяжність держави зростає завдяки розвитку її культури; просторове зростання держав супроводжується й іншими проявами розвитку: у сфері ідеології, виробництва, комерційної діяльності тощо; держави розширюються, поглинаючи й абсорбуючи політичні одиниці, менші за значенням; кордон – це орган, що розташовується на периферії держави; здійснюючи власну просторову експансію, держава прагне захопити найбільш важливі для власного розвитку регіони: узбережжя, басейни річок, долини і взагалі будь-які багаті території; первісний імпульс щодо експансії обов'язково надходить ззовні; загальна тенденція до асиміляції більш слабких націй підштовхує до збільшення територій, до руху, який живиться сам за рахунок себе» [15].

Уявлення німецьких правлячих кіл стосовно майбутнього Східної Європи не змогли не знайти відображення у публіцистичних працях. У кінці XIX ст. значного поширення набувають роботи німецького філософа Едуарда фон Гартмана, який вважав, що новий західний кордон Росії мав пройти по меридіану Нарва – Азовське море, що мало відмежувати Європу від російської небезпеки [16]. У січні 1888 р. у берлінському журналі «Gegenwart» була опублікована стаття Гартмана, до появи якої міг бути причетним сам О. Бісмарк та «...в якій висловлювалася ідея утворення з українських земель Російської імперії «Київського королівства» [17]. У 1905 р. у виданій у Відні праці «Немецкий Drang nach Osten в цифрах и фактах» відомий вчений-слов'янофіл Д.М. Вергун зазначав: «Відібравши у безтурботної і довірливою Росії передбачувану ба-

тьківщину кимрив – Крим і володіння готів: Мало-Білорусію і Польщу, залишені готським королем Германаріхом в 476 р «бичу Божому» Аттілі, німці будуть вже близькі до здійснення заповітної приказки нинішніх німецьких колоністів на Волзі: «Deutschland kommt gleich hinter Volk»» [18]. У 1910 р. англійський громадський діяч Генрі Іонстон після спілкування з німецьким керівництвом наступним чином окреслював територіальні претензії Німеччини: «...за Німеччиною та за нашою союзницею Австро-Угорщиною повинен бути визнаний переважний інтерес на Балканському півострові, в Константинополі, а також у більшій частині Малої Азії. Ми, німці, повинні панувати від витоків до гирла Дунаю, до Босфору та Євфрату...» [19].

На сприйняття німецькими правлячими колами українського півдня впливала низка факторів. По-перше, Південна Україна була стратегічним районом, який з'єднував Центральну та Східну Європу з Кавказом і Закавказзям, Персією та Індією, проникнення до яких могло похитнути англійську могутність. По-друге, саме у південноукраїнському регіоні був зосереджений весь російський Чорноморський флот, за допомогою якого імперія Романових прагнула захопити протоки Босфор і Дарданелли, здобувши тим самим вихід до Середземного моря. По-третє, саме тут були зосереджені значні продовольчі та паливно-енергетичні ресурси, які після початку Першої світової війни набували особливої важливості в умовах німецької окупації найбільш промислово розвинених західних територій Росії.

29 березня 1918 р. між Німеччиною й Австро-Угорщиною було підписано договір про розподіл сфер впливу в Україні, згідно з яким до німецької окупаційної зони потрапляли Таврійська губернія та Крим, а до австро-угорської – Херсонська та Катеринославська губернії [20]. Договір передбачав, що «в ті частини австро-угорського окупаційного району, де знаходяться німецькі колоністи, повинні бути якомога швидше відправлені війська німецької національності» [21]. У травні 1918 р. помічник губернського коменданта Таврії полковник Химич зазначав, що після відвідин Кримського півострову німецьким міністром колоній почали поширюватися чулки про можливість анексії Криму Німеччиною [22], а на початку липня 1918 р. сімферопольський повітовий староста повідомляв про татарсько-німецькі переговори стосовно приєднання до Криму Дніпровського, Мелі-

топольського та Бердянського повітів [23].

Роль Півдня України у геополітичних планах Австро-Угорської імперії була підкреслена присутністю на даній території представника правлячої династії Габсбургів – Вільгельма Франца фон Габсбург-Лотрінгена (Василя Вишиваного). Сучасний американський історик Тимоті Снайдер надає наступну характеристику австрійській окупації південноукраїнських земель: «У всьому іншому, поза невеликим театром Вільгельма, габсбурзька окупація південної України була катастрофою. Вільгельм спромігся представити себе українцем і захистити селян. Іншим офіцерам так не пощастило. Загалом, військо не мало способів показати свою добру волю, але мало натомість потребу зібрати якомога більше їжі. Габсбурзькі солдати, яких спершу вітали як визволителів, скоро почали сприйматися як грабіжники. Селяни не бажали брати за своє зерно та худобу габсбурзьку валюту, а російський рубль нічого не був вартий. Селяни ховали зерно у викопаних у землі ямах. Працівники залізниці почали страйкувати. Габсбурзькі солдати наказували українській поліції палити села, в яких селяни опиралися реквізиціям» [24].

Окремим фактором, який міг значно впливати на прийняття рішень відносно українського півдня на рівні керівництва Другого рейху була південноукраїнська німецька етнічна меншина. Станом на 1914 р. у Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях мешкало 411 тис. етнічних німців (4,4% від загальної чисельності населення) [25]. Хоча напередодні Першої світової війни німецька етнічна меншина відкрито не демонструвала своїх політичних прагнень, проте «...це не врятувало її від підозри у нелояльності до імперської Росії, місцевої української більшості та у намірах створити в регіоні «Чорноморську Німеччину»» [26].

Німецька етнічна меншина значно активізувалася після початку австро-німецької окупації. Так, серед членів «Союзу німецьких колоністів Причорномор'я» почалася боротьба навколо питання про майбутнє німецького населення Півдня України. Рух етнічних німців на Півдні України очолив пастор І. Вінклер, котрий у кінці лютого 1918 р. розробив план по створенню колонії «Крим-Таврія», яка мала охоплювати захоплені німецькими військами населені пункти Криму, Ізмаїльського, Аккерманського та Бендерського повітів, де перебували румунські війська, Одеського, Тираспольського та південної час-

тини Ананіївського повітів Херсонської губернії, де розмістилися австро-угорські частини [27]. Весна 1918 р. ознаменувала собою серію з'їздів німців-колоністів у Пришибі й Одесі, у результаті роботи котрих була ухвалена спільна резолюція, в якій наполягалось на отриманні німецького підданства та побудові на землях «Таврійської губернії та Криму державного утворення, яке б підлягало Німецькій імперії й було б форпостом і чатовим Німеччини» [28]. Крім того, військове керівництво Другого рейху будувало самостійні плани стосовно створення квазідержави німецьких колоністів на території Криму і таврійських повітів причорноморських губерній України на основі проекту колишнього державного секретаря з питань колоній Німеччини Лагерквіста-Вінклера [29]. Для створення колонії планувалося залучити німецьких колоністів з Волині та Росії. Метою цього плану було «...зробити безпечним сполучення з Кавказом, Персією та Центральною Азією й отримати базу для активних дій проти Великої Британії в Азії, усунути військову небезпеку з боку Росії на Чорному морі» [30]. Однак дана ідея викликала неоднозначне ставлення серед німецьких правлячих кіл. Так, начальник штабу групи армій «Київ» генерал Вільгельм Гренер назвав даний проект «...питанням дуже сумнівним» [31]. На думку німецького посла в Україні фон Мумма, створення німецького протекторату у Криму могло підірвати довіру українського гетьмана П. Скоропадського до Німеччини, тому посол наполягав на тому, щоб Берлін припинив підтримувати рух колоністів на українському півдні [32].

З метою вирішення проблеми створення колонії «Крим-Таврія» наприкінці травня 1918 р. Вінклер на чолі делегації прибув до Берліну. Однак 2 липня 1918 р. на коронній раді німецького головного командування й уряду було ухвалено рішення відмовитися від ідеї створення колонії «Крим-Таврія» чи надання колоністам громадянства Німеччини. Головними мотивами прийняття даного рішення були, по-перше, загроза ускладнення відносин з Австро-Угорщиною, яка розглядала Південь України зоною свого впливу; по-друге, можливість росту антинімецьких настроїв серед місцевого населення; по-третє, спроба проголошення німецької колонії могла підштовхнути Україну до союзу з Росією [33].

Становище південно-східних областей

України у світлі нацистської доктрини розширення «життєвого простору» на сході

Після укладення Комп'єнського перемир'я та підписання Версальського договору Німеччина не відмовляється в остаточному вигляді від політики «Drang nach Osten» і переходить до так званої «мирної ревізії» Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, у руслі якої й розвивалася східна політика Веймарської республіки. При цьому «специфічним районом східної політики був Радянський Союз» [34], який з одного боку, шляхом співробітництва у системі Рапалло сприяв східній політиці Німеччини, а з другого – сам був її об'єктом, адже німецькі лідери ніколи не відмовлялися в якійсь формі брати участь у ліквідації комуністичного режиму в СРСР [35].

Веймарська республіка була демократичною державою, але вона, на жаль, виявилася нездатною захищати національні інтереси німецького народу в умовах Версальської системи, а слабкістю цієї республіки та настроями значних верств населення скористалися нацисти, які у 1933 р. на чолі з Гітлером прийшли до влади. Час з моменту заснування Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії у 1919 р. і до приходу уряду А. Гітлера до влади у 1933 р. став періодом, коли були окреслені основи майбутньої нацистської зовнішньополітичної доктрини. Визначаючи головні завдання зовнішньої політики Німеччини, А. Гітлер зазначав: «Ми, націонал-соціалісти, абсолютно свідомо ставимо хрест на всій німецькій іноземній політиці довоєнного часу. Ми хочемо повернутися до того пункту, на якому перервався наш старий розвиток 600 років тому. Ми хочемо припинити одвічне німецьке прагнення на південь і захід Європи і безумовно вказуємо пальцем у бік територій, розташованих на сході... Коли ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі у першу чергу тільки Росію і ті окраїнні держави, які їй підпорядковані» [36]. Як вказує дослідник історії міжнародних відносин Ж.-Б. Дюрозель «...Гітлер, який мав за поради́ника Розенберга, не подумав тоді про використання проти радянського режиму можливих автономістських рухів неросійського населення Союзу. Навпаки, він зажадав, щоб захоплені території забезпечили все постачання німецьких армій» [37].

Фактично спочатку до справи розробки концепцій національної політики «...був допущений тільки головний нацистський тео-

ретик А. Розенберг, який вважався визнаним експертом з зовнішньополітичних і національних питань» [38]. При чому ідеалом А. Розенберга «...була слабка аграрна «Московія», оточена з усіх боків санітарним кордоном із залежних від Німеччини держав – колишніх республік СРСР» [39]. Характеризуючи ставлення нацистських лідерів до «східного простору», доречно навести слова нідерландського історика Карела Беркгофа, який зазначав, що «з погляду Гітлера та його поплічників Східна Європа особливо добре надавалася для експансії, позаяк вона відкривала перспективу сільського німецького трибу життя, що його прославляла ідеологія нацистів, але який зникав у самій Німеччині – індустріально найрозвиненішій країні Європи» [40]. Тому «повна колонізація території представниками німецької нації виступала кінцевою, остаточною метою усієї окупаційної політики нацистського Рейху в Україні в 1941-1944 роках» [41].

А. Гітлер прагнув встановити німецьке панування у Європі, однак «...політика, яку він здійснював щодо різних підкорених ним країн, була неоднакова» [42]. У 1941 р. велика частина європейських територій була анексована (Австрія, Судети, західна частина Польщі, Данциг, Мемель, Ельзас-Лотарингія, північ Словенії, де-факто Трієст та Італійський Тіроль), частина держав була оголошена під німецьким протекторатом (Чехія, польське генерал-губернаторство), у групі країн був встановлений відносно «поблажливий» окупаційний режим (Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія, Норвегія), решта держав була піддана надзвичайно жорсткій окупації (Сербія, Греція, Польща та радянські території) [43]. Плани керівництва Третього рейху стосовно південно-східних областей у загальних рисах відображені у планах захоплення Радянського Союзу (план «Барбаросса»), економічної експлуатації окупованих територій (план «Ольденбург») та їх подальшої колонізації («план Ост»).

Особливу увагу привертає до себе саме так званий генеральний план «Ост» – «...сукупність ідей і документів, породжених у надрах інститутів рейху та НСДАП, що була цілою програмою «германізації» захоплених земель, яка передбачала «усунення» місцевого населення та масового заселення «очищених просторів» привезеними, «расово повноцінними» колоністами» [44]. Генеральний план «Ост» був розроблений рейхскомісаром з питань консолідації німецького народу Ген-

ріхом Гімлером і складався з двох частин: «Малого плану» (нім. – *Kleine Planung*), який мав втілюватися у життя вже під час війни, та «Великого плану» (нім. – *Große Planung*), який був розрахований на повоєнне перетворення світу [45]. Відповідно до генерального плану «Ост» єврейська національність мала бути знищена, а за 30 років чисельність слов'ян на окупованих територіях мала скоротитися на 31 млн. осіб, зокрема до 25% українців і білорусів повинні були бути винищені з подальшим виселенням 30-40%, причому на вивільнені землі мали заселити 4,5 млн. етнічних німців [46]. Ознайомившись з текстом генерального плану «Ост», рейхсфюрер військ СС Генріх Гімлер висловив наступні загальні зауваження стосовно нього, зокрема і відносно німецької колонізації Південного Сходу України:

«За своєю кінцевою метою, а саме запланованому онімечченню розглянутих територій на Сході, план слід схвалити. Однак величезні труднощі, які, безсумнівно, виникнуть при здійсненні цього плану і можуть навіть викликати сумніви в його здійсненності, виглядають у плані порівняно невеликими. Насамперед впадає в очі, що з плану випали Інгерманландія, *Придніпров'я, Таврія і Крим* (курсив мій. – *О.Т.*) як території для колонізації. Це, очевидно, пояснюється тим, що надалі в план будуть додатково включені нові проекти колонізації, про які ще буде йти мова у кінці.

У даний час вже можна більш-менш точно встановити в якості східного кордону колонізації (в її північній і середній частині) лінію, що проходить від Ладозького озера до Валдайської височини і далі до Брянська. Чи будуть внесені ці зміни в план з боку командування військ СС, я не беруся судити.

У всякому разі треба передбачити, що число людей, що згідно з планом, підлягають переселенню, має бути ще більш збільшено... Докорінно питанням всього плану колонізації Сходу стає питання – чи вдасться нам знову пробудити у німецькому народі прагнення до переселення на Схід» [47].

Після початку війни з Радянським Союзом А. Гітлер наступним чином визначав «...цілі війни на Сході: 1. опанувати, 2. адмініструвати, 3. експлуатувати» [48]. Причому фюрер зазначав, що «...всюди треба говорити, що німці йдуть визволяти народи від більшовизму. Тільки самому в жодні визволення не треба вірити. Війна на Сході йде не за Європу, як пробують писати деякі газе-

ти, але за те, щоб здобути простір для сучасної і майбутніх німецьких генерацій» [49]. На одній з конференцій між нацистськими лідерами виникла дискусія стосовно подальшої долі України, основні епізоди якої можна звести до наступного: «Р о з е н б е р г: треба вести іншу політику в кожному райхскомісаріяті. В Україні треба розбуджувати національну свідомість, дати університет у Києві. Г е р і н г: насамперед треба забезпечити харчі для Німеччини. Б о р м а н: хіба існує українська культурна верства поза емігрантами? Р о з е н б е р г: є в Україні самостійницькі тенденції і їх треба підтримати. Г і т л е р: Антонеску дістане Одесу і Бессарабію. Р о з е н б е р г: проти. Г і т л е р: Крим з можливо найбільшим запіллям на півдні України буде проголошений як німецька територія, доступна тільки для німців. Р о з е н б е р г: застереження. Б о р м а н: Розенберг має слабкість до українців» [50].

Окремої уваги заслуговує питання створення на Півдні України так званої німецької колонії «Готенгау» чи «Готенланд». Відповідно до частини «В» генерального плану «Ост» на території Криму та Херсонської області мала бути створена поселенська марка Готенгау, яку планувалося онімечити за 25 років [51]. 2 липня 1942 р. А. Гітлер розповів, що ознайомився з меморандумом Фрауенфельда, який «...запропонував перевезти цих тірольців у повному складі в Крим і поселити їх там» [52], чим раз і назавжди буде покладено край давньому конфлікту з Італією. А. Верт зазначає, що «...вже 16 липня 1941 р. Гітлер вирішив, що Крим повинен стати винятково німецькою колонією...» [53], а самому «Криму визначалася роль «німецького Гібралтару» на Чорному морі [54]. Відповідно до надісланої 18 листопада 1941 р. А. Розенбергом директиви Е. Коху потрібно було докласти значних зусиль, щоб «...оформити в німецьку колонію півострів Крим і поки ще ближче не окреслену територію аж до Дніпра, потім по дузі до Азовського моря...» [55]. Також «крім переселенців з рейху, вояків вермахту і військ СС, членів Гітлерюгенду, БДМ і НСДАП в аграрній колонізації планувалося залучити близьких до «арійців» данців, шведів, норвежців, валлонів, голландців, а у віддаленій перспективі – навіть германізованих англійців» [56].

Згідно до виданих у серпні 1941 р. директив рейхсміністерства східних областей про адміністративний поділ окупованих територій у межах південно-східних областей України мали бути утворені генеральна округа

«Миколаїв» (Миколаївська і Кіровоградська області), генеральна округа «Таврія» (колишня Кримська АРСР і південні частини Миколаївської та Запорізької областей), генеральна округа «Дніпропетровськ» (Дніпропетровська та Запорізька області) [57].

Південь України посідав важливе місце у планах нацистів щодо економічної експлуатації українських земель. Відповідно до планів нацистів «...південний регіон УРСР не підлягав деіндустріалізації» [58]. Як зазначає О. Захарченко, «...більше ніде на окупованій радянській території вони не планували нічого такого» [59], прикладом чого можуть виступати спроби німців розпочати будівництво інгулецько-дніпровської зрошувальної системи з об'ємом асигнувань у 3-4 млрд. рейхсмарок. У «Зеленій папці» Г. Геринг зазначає, що «...в інтересах Німеччини особливу увагу слід приділити роботам по відновленню транспорту: 1. Дорожньому будівництву в південних областях та на вузлових шляхах. 2. Будівництву залізничних шляхів, особливо створенню двохколієвих шляхів на важливих магістралях. 3. Ремонтуванню каналів і перевантажувальних споруд на внутрішніх водних шляхах, особливо на шляхах, що з'єднують північ і південь. 4. Відновленню портових шляхів» [60]. Якнайшвидшому відновленню підлягало також транспортне господарство: «...будівництво доріг, відновлення портових споруд, утримання у справності залізних доріг та водних шляхів; будівництво транспортних засобів: потягів, вагонів, вантажних машин, річних та океанських пароплавів, танкерів» [61]. З метою налагодження якомога тіснішого зв'язку колонізаційних «марок» з рейхом і забезпечення комунікації залізних ліній та автострад, пропонувалося спорудити 36 опорних пункти, до яких зокрема належав Миколаїв [62].

Додатковим свідченням непересічності становища південно-східних областей у планах Третього Рейху стало часте відвідування даних території німецьким керівництвом. Так, наприклад, встановлено, що «...під час окупації, м. Запоріжжя відвідувалося Гітлером близько чотирьох разів: 3 грудня 1942 р., 17-19 лютого 1943 р., 10 березня 1943 р. й 8 вересня 1943 р.» [63]. Також у 1942 р. на о. Хортицю здійснив візит рейхсміністр східних окупованих територій А. Розенберг, а наприкінці жовтня 1942 р. рейхсфюрер СС Г. Гімлер навідався до Гальштадту, який мав стати однією з опорних колоній [64].

Порівняльний аналіз німецької (1918 р.) та нацистської (1941-1944 рр.) окупаційної політики на території південно-східних областей України

Провівши аналіз місця південно-східних областей України у системі німецьких експансіоністських планів «Drang nach Osten», доречно зіставити та порівняти окупаційну «практику» двох німецьких рейхів відносно Півдня та Сходу України, виділивши тим самим низку спільних і відмінних рис німецької (1918 р.) та нацистської (1941-1944 рр.) окупаційної політики. При цьому одразу слід взяти до уваги зауваження, висловлені В. Дорніком, Г. Касьяновим, П. Лібом, на думку яких, окупацію 1918 р. можливо розглядати в якості «дружньої допомоги», на протипагу якої війна 1941-1944 рр. з самого початку готувалася як загарбницька, через що «...складно насамперед на основі цього фактора порівнювати окупаційні режими першої та другої окупації ані в сенсі ставлення до цивільного населення, ані в сенсі організації окупаційної адміністрації чи системи визискування ресурсів і репресивних заходів» [65].

По-перше, якщо у 1941-1944 рр. південно-східні області України (сучасні Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська області і частково Миколаївська) були окуповані винятково військами нацистського Вермахту, то у 1918 р. цей край був окупований німецькими й австро-угорськими збройними частинами, між якими від самого початку почали виникати непорозуміння та суперечки [66].

По-друге, військова кампанія влітку 1941 р. на Півдні України здійснювалася проти добре організованих частин Червоної армії, хоча і деморалізованих несподіваним нападом і недолугістю радянського воєнного керівництва, тоді як навесні 1918 р. «Центральна Рада ніде не мала справжнього авторитету, в Причорномор'ї, наприклад, «кожне місто воліло б бути самостійним» [67]. Ситуація у 1918 р. у Південній Україні була ускладнена етнічною напруженістю між різноманітними етнічними групами (українці, росіяни, німці, євреї), насиченістю міст бандами злочинців, представниками анархістського махновського руху й інших військових підрозділів.

По-третє, у 1918 р. за південно-східними областями був збережений статус частини УНР, а згодом Української держави, адже у «...1918 р. Центральні держави ввели свої війська в Україну офіційно як держави – гаранти безпеки» [68], хоча незабаром Німеччина й Австро-Угорщина фактично стали держава-

ми-окупантами. Водночас «...кампанія 1941 р. від самого початку була спланована як загарбницька війна» [69], про що свідчить уже те, що південно-східними областями України у 1941-1944 рр. управляв не Вермахт, а вони утворювали генеральні округи «Миколаїв», «Таврія» та «Дніпропетровськ» цивільного рейхскомісаріату «Україна».

По-четверте, під час окупації 1918 р. та 1941-1944 рр. південно-східні області України розглядалися в якості економічного джерела поповнення продовольчих і сировинних запасів, однак загалом «...відмінність між 1918 р. та 1941-1944 рр. полягала у тому, що під час Першої світової війни всупереч маренням про світове панування у середовищі ВАК Німеччини та анексіоністів якогось дефінітивного планування не існувало, тоді як націонал-соціалісти мали чіткі уявлення щодо цілей Другої світової війни...» [70]. Різниця й практика експлуатації сировинно-продовольчих ресурсів. Якщо для нацистів у 1941-1944 рр. була властива неприхована експропріація харчів у селянства, непомірне обкладання населення податками, то у 1918 р. економічна політика німців та австрійців еволюціонувала від відвертих реквізицій до спроб запровадити всеосяжну вільну торгівлю. При цьому у 1918 р. Німеччина й Австро-Угорщина не наважувалися розглядати голод як дисциплінарний захід і доволі пильно слідкували за забезпеченням місцевого населення продовольством.

По-п'яте, в обох випадках уряди Другого та Третього рейхів намагалися використати питання етнічних німців, які проживали на території Південної України. Якщо під час Першої світової війни німцями був підготовлений проект створення колонії чи напівнезалежного анклаву «Крим-Таврида», то під час Другої світової війни нацисти зробили спробу зреалізувати свої плани по розбудові так званої поселенської марки «Готенгау» чи «Готенланд». Однак, якщо у першому випадку ініціатива по створенню анклаву скоріше виходила безпосередньо від етнічних німців, то у другому випадку ідея створення німецької колонії була розроблена на найвищому урядовому рівні.

По-шосте, значно різнилася окупаційна практика імперії Гогенцоллернів і Третього рейху на території Південної України відносно використання арсеналу насилля щодо місцевого населення. Під час Першої світової війни основні репресивно-каральні акції на території Південної України здійснювали як

німецькі, так і австро-угорські частини, при чому німці «...вдавалися до жорстких заходів, щоб узяти гору над заворушеннями (озброєних полонених повстанців розстрілювали на місці, з каральною метою спалювали селянські обійстя, а в окремих випадках і цілі села)...» [71]. При всьому цьому каральні заходи німців у 1918 р., коли, наприклад, цивільне населення було заборонено брати у заручники, а робота польових судів була поставлена під пильний контроль, не є співмірними за розмахом того терору, який розв'язали нацисти у 1941-1944 рр.

По-сьоме, Німеччина й Австро-Угорщина у 1918 р. та Третій рейх у 1941-1944 рр. проводили на Півдні України абсолютно відмінну політику по відношенню до євреїв. Так, під час Першої світової війни, як вказують на те В. Дорнік, Г. Касьянов, П. Ліб, «...німецькі й австро-угорські військові захищали євреїв від нападів» [72], саме тоді кількість єврейських погромів була найнижчою порівняно з доокупаційним періодом. Через 23 роки нацисти розпочали втілювати політику геноциду по відношенню до євреїв на території Південної України, де було винищено понад 94% місцевого єврейського населення [73]. Так, наприклад, «...протягом 31 місяця окупації лише в місті Херсоні було знищено близько 17 тис. євреїв» [74].

Провівши аналіз уявлень про місце південно-східних областей України у системі німецьких планів «Drang nach Osten», можна прийти до наступних висновків. Якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. ставлення керівництва Німеччини до майбутнього статусу південно-східних областей не було оформлено у певну доктрину, а виражалося на рівні різних геополітичних теорій і політичних концепцій, то напередодні Другої світової війни їхнє майбутнє доволі чітко регламентувалося низкою офіційно прийнятих нацистських планів. В очах німецьких правлячих кіл Другого рейху майбутній адміністративно-політичний статус українських південно-східних територій мав невизначений характер і залежав від міжнародної та воєнної ситуації. На противагу цьому у 30-40-х рр. нацистське керівництво розглядало Південно-Східну Україну як складову частину свого «життєвого простору Великонімеччини» на сході, яка мала колонізуватися та спеціалізуватися на аграрному виробництві.

Перспектива подальших досліджень порушеної у даній статті теми вбачається у можливості порівняння тих загарбницьких пла-

нів, які розробляли німецькі правлячі кола стосовно українських областей і різних регіонів Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Барвінська П.І. Становище німців-колоністів півдня України в контексті українсько-німецьких відносин (1917-1918) / П.І. Барвінська // Историко-краеведческий ежегодник «Историческая память». – Вып. II. – Одесса, 2000. – С. 80-87.
2. Барвінська П.І. Українсько-німецькі відносини в 1917-1918 рр. [Електронний ресурс]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / П.І. Барвінська. – Одеса, 2001. – 23 с. – Режим доступу: http://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/124030-1.html
3. Захарченко О. Етнічні німці півдня України в колонізаторських планах Третього рейху / О. Захарченко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Л.В. Легасова. – К., 2011. – С. 388-397.
4. Романько О.В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму 1941-1944 гг. / О.В. Романько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://knigosite.org/library/read/94338>.
5. Турченко Г.Ф. Міжнародні аспекти інтеграції територій південних губерній до складу України в 1918 р. / Галина Федорівна Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С. 123-140.
6. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні / Галина Федорівна Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVII. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С. 54-81.
7. Турченко Г.Ф. Політичне життя німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917-1918 рр.: проект «Крим – Таврида» / Галина Федорівна Турченко // Південний архів (Історичні науки). – Вип. XV. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 101-111.
8. Ряпалов В.В. Средняя и Центральная Азия в колониальных планах Германской империи в 1870-е – 1918 гг.: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / В.В. Ряпалов. – Казань, 2009 – С. 18.
9. Малиновський Б.В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Б.В. Малиновський [Електронний ресурс]. – Дніпропетровськ, 2001. – 17 с. – Режим доступу: http://www.irbisnbn.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbnv/cgiirbis_64.exe?C21CO=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2001/01mbvunu.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1
10. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні... – С. 55.
11. Українська державність у ХХ ст. (Історико-політологічний аналіз) [Електронний ресурс]. – К.: Політична думка, 1996. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm>
12. Малюх В.Г. До питання про місце і роль України у планах Німеччини в 1918 році / В.Г. Малюх // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Історія. – 2005. – № 80/81. – С. 107.
13. Давлетов О.Р. НСДАП на шляху від «народного руху» до політичної партії «нового типу»: прорив до влади (1919-1933 рр.) / О.Р. Давлетов. – Запоріжжя: «Просвіта», 2007. – С. 148.
14. Там само. – С. 145.
15. Там само. – С. 146.
16. Постников А.Г. Разработка советского направления внешней политики Третьего Рейха: концепции и дипломатическая практика начального периода: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.15 / А.Г. Постников. – Н. Новгород, 2006. – С. 18.
17. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Ярослав Йосипович Грицак. – К.: Генеза, 1996. – С. 77.
18. Вергун Д.Н. Немецкий Drang nach Osten в цифрах и фактах / Д.Н. Вергун. – Вена, 1905. – 64 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sinsam.kirsoft.com.ru/KSNews_708.htm
19. Денисюк Н. Вооружённый мир и война / Н. Денисюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://upbad.wikimedia.org/wikipedia/ru/5/5f/Вооруж_мир_и_война_353_354_Нива_1914.jpg
20. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М. Горького и др. – М.: Государственное изд-во «Истории гражданской войны», 1936. – С. 31-32.
21. Там само. – С. 33.
22. Головченко В.І. Українське питання в роки Першої світової війни: монографія / В.І. Головченко, В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – С. 304.
23. Там само. – С. 306.
24. Снайдер Т. Червоний князь / Тимоті Снайдер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.life/bookreader.php/1038040/Snyder_-_Chervoniy_Knyaz.html
25. Турченко Ф.Г. Південь України напередодні Першої світової війни / Федір Григорович Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 12.
26. Там само. – С. 41.
27. Турченко Г.Ф. Політичне життя німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917-1918 рр.: проект «Крим – Таврида». – С. 171.
28. Там само.
29. Перепадя В.В. Вплив Німеччини на реалізацію політики уряду П. Скоропадського щодо Криму (за німецькими документами) / В.В. Перепадя // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. XVIII. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С. 143.
30. Там само.
31. Турченко Г.Ф. Міжнародні аспекти інтеграції територій південних губерній до складу України в 1918 р. – С. 133.
32. Там само. – С. 134.
33. Там само.
34. Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки в 1919-1933 рр.: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.02 / Володимир Прокопович Газін. – Чернівці, 2001. – 32 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: referatu.net.ua/newreferats/7569/181672/?page=1
35. Там само.
36. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер. – Харьков: ОО «Свитовид», 2003. – С. 664-665.
37. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Жан-Батіст Дюррозель. – К.: Основи, 1995. – С. 259.
38. Романько О.В. Вказ. пр.
39. Там само.
40. Беркгоф . Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. – К.: «Критика», 2011. – С. 11.
41. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «України»: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ігор Олексійович Іваньков. – К., 2007. – 17 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbnv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbnv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2007/07ionru.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1
42. Дюррозель Ж.-Б. Вказ. пр. – С. 307.
43. Там само.
44. Ахтамзян І.А. Генеральный план «Ост» / И.А. Ахтамзян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mgimo.ru/victory65/documents/5-ahtamzyan_plan-ost.pdf
45. Пастушенко Т.В. «ОСТ» / Т.В. Пастушенко [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Ost>
46. Там само.
47. Замечания и предложения «Восточного министерства» по генеральному плану «Ост» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scepis.net/library/id_703.html
48. Прокоп М. Українська політика III Райху в Другій світовій війні / Мирослав Прокоп // Київ. – 1955. – № 3. – С. 134.
49. Там само.
50. Там само.
51. Генеральный план «Ост» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://liewar.ru/images/stories/ost_files/ost.pdf

52. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И.В. Розанова / Генри Пикер. – Смоленск: Русич, 1993. – С. 102.
53. Верт А. Россия в войне. 1941-1945 / Александр Верт. – М.: Прогресс, 1967. – 774 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.oldru.com/rus_41_45/38.htm
54. Там само.
55. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: Б.В., 1993. – С. 543.
56. Захарченко О. Вказ. пр. – С. 390.
57. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.) – К.: «Наукова думка», 1980. – С. 334.
58. Чернявський В.В. Депортація цивільного населення півдня України на примусові роботи до Третього рейху 1941-1944 рр.: основні тенденції і регіональна специфіка / В.В. Чернявський // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р.І. Пилявець, В.М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 77.
59. Захарченко О. Вказ. пр. – С. 394.
60. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – С. 319.
61. Там само. – С. 323.
62. Ахтамзян И.А. Вказ. пр.
63. Перепада В.В. Гітлер у Запоріжжі: спроба реконструкції / В.В. Перепада // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 148.
64. Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945 / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле, В.С. Орлянський [та ін.]; Ф.Г. Турченко (наук. ред.). – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – С. 150.
65. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. – К.: Ніка-Центр, 2015. – С. 450.
66. Там само. – С. 197.
67. Там само. – С. 201.
68. Там само. – С. 450.
69. Там само.
70. Там само. – С. 449.
71. Там само. – С. 447.
72. Там само. – С. 446.
73. Гарбуз Т. Масове винищення єврейського населення Херсонської та Миколаївської областей у період окупації 1941-1945 років / Тетяна Гарбуз, Христина Задирко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/510/13.pdf?sequence=1&iSAllowed=y>
74. Там само.

Тішин Олександр Місце південно-східних областей України у системі німецьких планів «Drang nach Osten»

У даній статті розглядається місце південно-східних областей України у системі німецьких експансіоністських планів стосовно Східної Європи «Drang nach Osten» від часу заснування Німецької імперії до краху Третього рейху. Наголошується на тому, що якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. ставлення керівництва Німеччини до майбутнього статусу Південно-Східної України виражалося лише на рівні різних геополітичних теорій, то напередодні Другої світової війни їхнє майбутнє доволі чітко регламентувалося низкою офіційно затверджених нацистських планів. Звертається увага на те, що в очах німецьких правлячих кіл Другого рейху майбутній адміністративно-політичний статус українських південно-східних територій мав невизначений характер і залежав від міжнародної та воєнної ситуації. На противагу цьому у 30-40-х рр. XX ст. нацистське керівництво розглядало південно-східні області України як складову частину свого «життєвого простору» на сході.

Ключові слова: Другий рейх, південно-східні області України, Третій рейх, «Drang nach Osten»

Тишин Александр Место юго-восточных областей Украины в системе немецких планов «Drang nach Osten»

В данной статье рассматривается место юго-восточных областей Украины в системе немецких экспансионистских планов в отношении Восточной Европы «Drang nach Osten» с момента основания Германской империи до краха Третьего рейха. Подчеркивается, что если в конце XIX – начале XX в. отношение руководства Германии к будущему статусу Юго-Восточной Украины выражалось на уровне различных геополитических теорий, то накануне Второй мировой войны их будущее довольно четко регламентировалось рядом официально утвержденных нацистских планов. Обращается внимание на то, что в глазах немецких правящих кругов Второго рейха будущий административно-политический статус украинских юго-восточных территорий имел неопределенный характер и зависел от международной и военной ситуации. В противоположность этому в 30-40-х гг. XX ст. нацистское руководство рассматривало юго-восточные области Украины как составную часть своего «жизненного пространства» на востоке.

Ключевые слова: Второй рейх, юго-восточные области Украины, Третий рейх, «Drang nach Osten»

Tishyn Alexander The place of the South-Eastern region of Ukraine in the system of German plans «Drang nach Osten»

In this article examines the place of the South-Eastern regions of Ukraine in the system of German expansionist plans in Eastern Europe «Drang nach Osten» since the German Empire until the collapse of the Third Reich. If in the late 19th to the early 20th century regarding the administration of Germany to the future status the South-East of Ukraine is expressed at the level of various geopolitical theories, on the eve of the Second World War, their future is quite clearly regulated beside approved of the Nazi plans. Pay attention to the fact that in the eyes of the ruling circles of the German Second Reich, the future political and administrative status Ukrainian South-East of the territory was uncertain and depend on the international and military situation. In contrast, in 30-40 years of the 20th century, the Nazi leadership considered the South-Eastern regions of Ukraine as part of its «living space» in the East.

Keywords: Second Reich, Third Reich, South-Eastern regions of Ukraine, «Drang nach Osten»

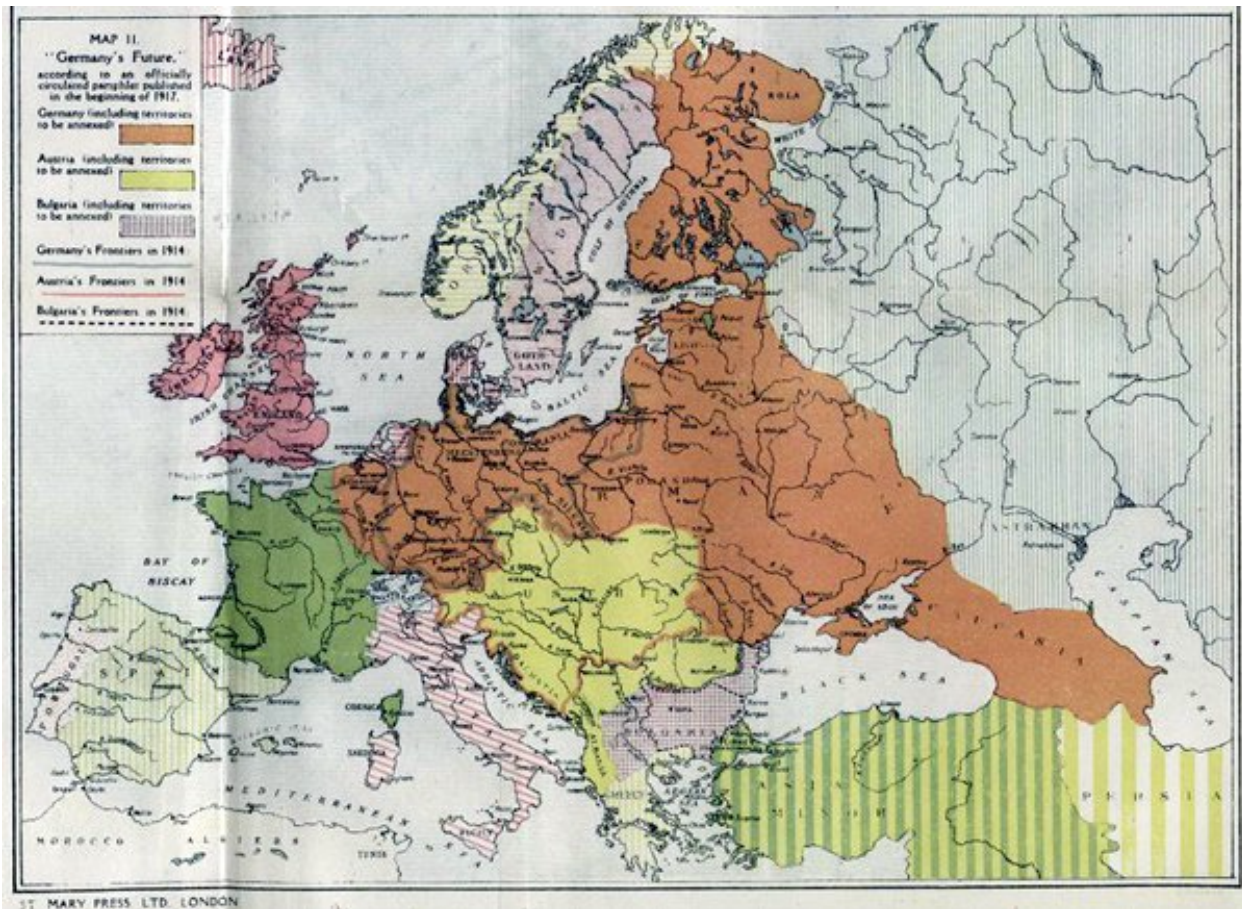
Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

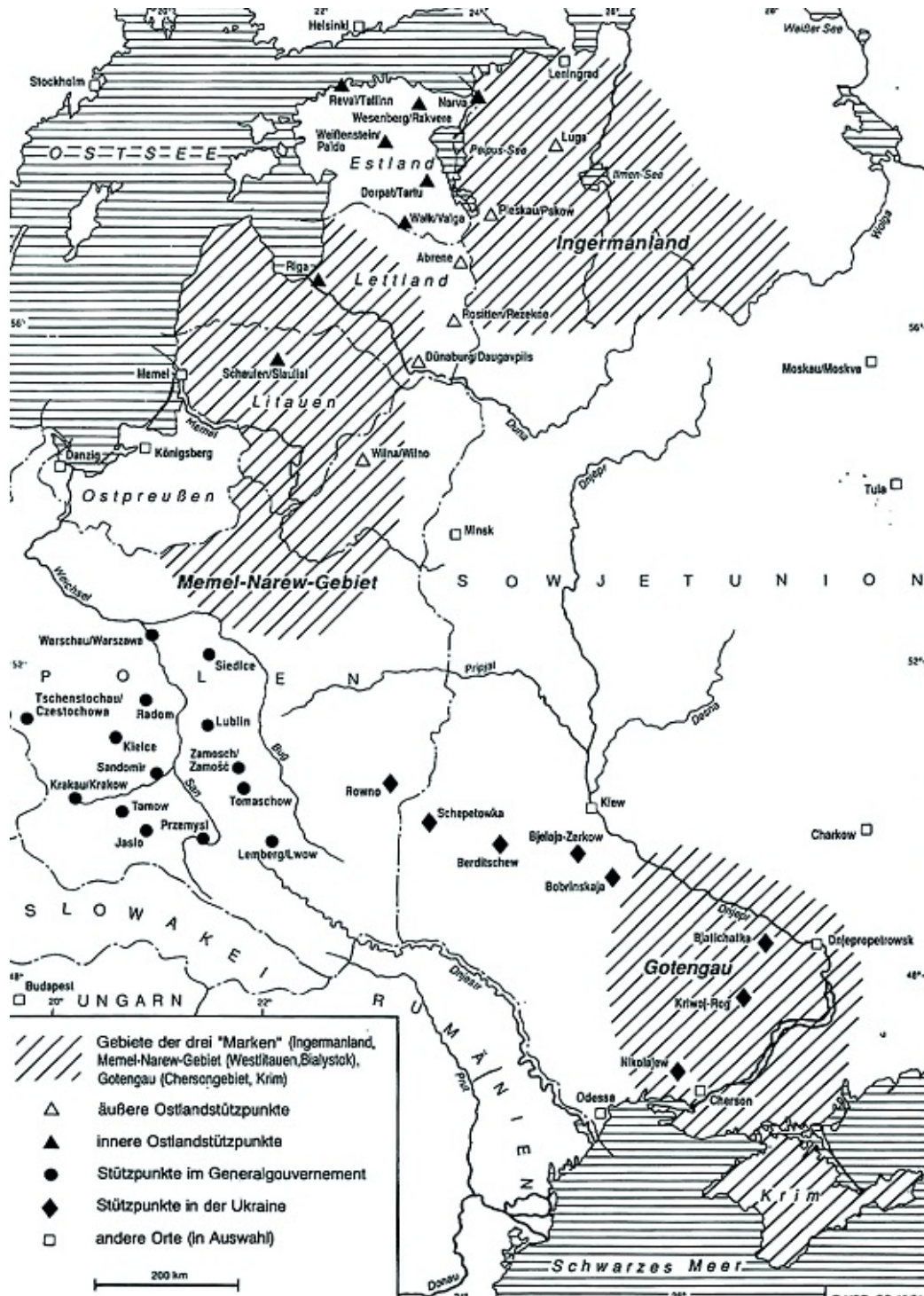
Надійшла до редакції 16.06.2016 р.

Карта
«Плани Німеччини на територіальні придбання в Європі
в уявленні західних союзників в 1917 році»*

* Планы Германии на территориальные приобретения в Европе в представлении западных союзников в 1917 году. – Режим досту-
пу: http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/british_dominions_yearbook/ger_future_1917.jpg

Карта
«Німецькі колонізаторські центри на території України»*

* Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941-1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Левченко Юрій Іванович. - К., 2015. - С. 264.